

Les fàbriques d'indianes com a model d'espai fabril

Jaume Artigues i Vidal*

Vers 1980 vam iniciar un treball d'investigació sobre el model de la casa-fàbrica a cavall dels segles XVIII i XIX i la identificació d'edificis industrials a la ciutat antiga, específicament al sector del Raval, feta a partir del reconeixement visual i dels documents conservats al fons d'Obreria i a la Secció de Gràfics de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Aquesta tasca de localització i documentació permeté tractar els edificis, aleshores molts d'ells encara existents, com a documents històrics i arqueològics. El resultat va ser l'elaboració d'un Registre de fàbriques del Raval de Barcelona, organitzat en dos períodes separats pel gran interludi de la Guerra del Francès: les fàbriques d'indianes, de 1767 a 1807, i la primera industrialització, de 1808 a 1856.¹

La investigació presentava una primera dificultat en la identificació d'uns edificis en procés de formalització i sense una definició funcional clara, moltes vegades assimilables a una casa gran o un edifici d'habitatges. Sabíem que la primera implantació de grans fàbriques s'inicià durant el segle XVIII però no es van construir de manera massiva fins a les dècades de 1830 i 1840.

La utilització d'un sistema de reconeixement tipomorfològic a partir dels documents del fons d'Obreria, els parcel·lars històrics i unes consultes selectives al Registre de la Propietat ha permès identificar i documentar cinquanta-cinc edificis industrials (entre un centenar de localitzacions), nou d'ells aixecats en el primer període i quaranta-sis en el segon. Una anàlisi de la vida útil de cada edifici podia revelar l'origen i el final de cada fàbrica i també, en conseqüència, les continuïtats i discontinuïtats entre els dos períodes.

Ens ocuparem aquí sols de les fàbriques d'indianes construïdes en el període que va de 1767, any de la promulgació de l'Ordenança de fàbriques, que definia com a tals aquelles que disposaven d'un mínim de dotze telers i un fabricant examinat –l'inici del sistema de fàbrica–, i el 1807, any del tractat de Fontainebleau, preludi de la Guerra del Francès. Malgrat aquesta interrupció bèl·lica i les concepcions diferents de l'organització productiva i comercial, s'aprecien continuïtats entre les dues etapes i uns denominadors comuns que van incidir en la configuració de la ciutat: 1) la formalització de nous edificis productius, particularment la denominada "casa-fàbrica"; 2) la irrupció en el teixit urbà medieval de noves

* Arquitecte.

1. JAUME ARTIGUES I VIDAL I FRANCESC MAS I PALAHÍ, *El model de casa-fàbrica als inicis de la industrialització. Registre de fàbriques al Raval de Barcelona, 1767-1856*, 2 vol., inèdit. "Premi Estudis" de la convocatòria dels Premis Bonaplata (Associació del Museu de la Ciència i de la Tècnica i d'Arqueologia Industrial de Catalunya) corresponent a 2005.

tipologies parcel·làries; i 3) el desenvolupament d'una forma nova d'habitatge col·lectiu, la casa de veïns. En definitiva, un conjunt de patrimoni construït que va superar els trasbalsos de la guerra i que les noves generacions de fabricants van reutilitzar a fons fins ben entrat el segle XIX.

El concepte de casa-fàbrica

Les fàbriques de la Barcelona emmurallada, més concretament allò que en termes del llenguatge de l'època s'anomenava casa-fàbrica, no eren en general edificis d'un gran valor patrimonial. No es tractava d'un fenomen exclusiu de Catalunya. L'expressió casa-fàbrica es feia servir arreu dels territoris de la Corona espanyola durant els segles XVIII i XIX, però també en altres punts d'Europa, com a Alemanya la *fabriken-haus*, o com les sederies de Lió, amb les quals es poden establir similituds.

La utilització del vocable fàbrica, com és evident, té a veure amb la introducció del concepte organitzatiu del sistema fabril, marcat per la concentració de màquines en un nombre molt superior al que tradicionalment estava acostumat el sistema de producció gremial. En aquest sentit es pot situar el trencament de les limitacions gremials i la introducció del sistema de fàbrica amb la promulgació de les *Ordenanzas para las fábricas de indianas, cotonadas y blavetes de Cataluña*, de 1767:

Sólo se reputarán por fábricas y podrán gozar de las franquicias que les tengo concedidas y tuviere a bien concederles aquéllas que a lo menos tengan 12 telares corrientes, prado propio u alquilado para blanquear, moldes, mesas para pintar, calderos para hervir, calandria, bruñidor y demás utensilios necesarios...²

Una de les primeres referències on veiem vinculats els dos termes correspon a una llicència d'obres del 1768 demanada per la companyia d'Isidre Cathalà.³ El contingut del terme casa-fàbrica s'expressava al final del segle XVIII i a tota la primera meitat del XIX per la relació biunívoca entre l'habitar i el fabricar heretada de la cultura menestral de l'Antic Règim. La formulació del model significà la permanència d'una constant d'origen antic, que cal situar en el context creat per la conservació d'actituds, tradicions i formes de producció gremials, i per les característiques específiques de la formació de la indústria de Barcelona. És a dir, les tres raons bàsiques que hi havia al substrat de la cultura menestral barcelonina: el control personal del negoci, la preservació del secret de fabricació i l'economia de mitjans. Eren en realitat una peça intermèdia en la cadena d'evolució.

2. BC (Biblioteca de Catalunya), F. Bonsoms, núm. 7.444. Citat per Ramon GRAU i Marina LÓPEZ, «Empresari i capitalista a la manufactura del segle XVIII. Introducció a l'estudi de les fàbriques d'indianes», *Recerques*, 4 (1974), pàg. 25.

3. AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), 1C-XIV, *Obreria*, caixa 26, 22-II-1768: «Isidro Cathalà y Compañía en la casa y fábrica de indianas sita devan lo Garballador del molí de Sn Pere [...] un balcó [...]», sense plànol.

lució, des de la manufactura del segle XVIII fins a la indústria moderna de vapor del segle XIX.

Cal tenir present que la veu casa-fàbrica serà aplicada indistintament tant per a les unitats més domèstiques com per a les grans implantacions industrials. Aquest aspecte es pot comprendre arran dels usos i costums del llenguatge administratiu, però també pel fet que es tracta d'un model de la cultura productiva del Setcents que es podia manifestar a través de dues tipologies arquitectòniques: la fàbrica en alçada, a les zones urbanes, o la fàbrica per pavellons, més pròpia de les grans instal·lacions i les fàbriques de riu.

Totes dues tipologies convisqueren durant els dos períodes de manera dialèctica. La primera, la fàbrica urbana de desplegament vertical, va ser un fet indisolublement lligat a l'escassetat de sòl a l'interior de la ciutat, però també a la introducció d'una força motriu superior a la humana, primer les màquines de tracció animal i després el vapor, que demanaven una limitació de distàncies a l'hora de distribuir la força dels motors. Aquest model s'utilitzà, fins ben entrat el segle XIX, per configurar allò que s'anomenen les fàbriques de fase, especialitzades o bé unitats mínimes de producció.

La segona tipologia, la fàbrica per pavellons, la inicien a Barcelona durant el segle XVIII les grans implantacions industrials de cicle complet, com la de Gònima, que fan servir com a estratègia d'ocupació i delimitació dels recintes industrials la construcció de pavellons de gran longitud, orientats a aprofitar la llum natural. Aquest model tenia poc futur dins el recinte emmurallat de Barcelona a causa del gran consum de sòl que implicava, però a mitjan segle XIX va ser el camí per on es formularen les noves fàbriques dissenyades a partir dels requeriments mecànics, fins que van adquirir una autonomia compositiva totalment utilitària.

Tècniques constructives, estil arquitectònic i normativa municipal

Durant el segle XVIII, malgrat les transformacions en el terreny de la cultura arquitectònica i la irrupció de noves tipologies a la ciutat medieval, a Barcelona la construcció no va experimentar un canvi tecnològic important. De fet, de la mateixa manera que els estaments professionals foren una prolongació de la tradició medieval, els sistemes constructius presentaren poques modificacions; s'incorporaren nous materials, s'efectuaren millores en l'edificació, però en general perduraren les tècniques constructives anteriors.

En el capítol dels materials és on hi va haver les principals transformacions. Manuel Arranz les descriu amb precisió:

L'atovó, abans molt utilitzat, va desaparèixer i fou substituït pel maó, van desaparèixer els enteixinats, i el seu lloc fou ocupat pels cels rasos; la coberta de teules també va anar retrocedint mentre que guanyava terreny el terrat; les voltes de rajola de pla, els revoltos i els paviments de cairons van

desplaçar en part les bigues, els entaulaments i els empostissats. La casa barcelonina va guanyar en alçada i també en incombustibilitat i en lleugeresa, sense detriment de la solidesa. La fusta, i amb ella la fusteria, va retrocedir en benefici del guix i del maó.⁴

La forja es va introduir també com a element resistent, principalment amb la implantació de la moda italiana de posar balcons, una manera fàcil d'incorporar elements nous aplicats a les façanes existents. La pedra passà a formar part del material per excel·lència en la formació de basaments, guarda-rodes, llandes, emmarcats d'obertures i paviments. L'extracció es feia, des de l'època romana, a les pedreres del vessant de mar de la muntanya de Montjuïc, que proporcionaven un gres sorrenc d'alta resistència i compacitat; un material que es va convertir en la pedra tradicional de la ciutat. L'extracció estava sota el control de la Confraria de Mestres de Cases i Molers.

Els sistemes estructurals experimentaren algunes millores, encara que mantenint-se dins de la tradició constructiva. Els sistemes de fonamentació i les estructures de murs –el paredat– es realitzaven amb maçoneria de pedra irregular i morter de calç. Pel que fa a les dimensions, podem veure-les expressades en les recomanacions del mestre d'obres municipal Pau Mas a la llicència d'obres per a la construcció de la fàbrica d'indianes d'Erasme de Gònima al carrer de la Riera Alta el 1785: amplada dels fonaments, 78 cm; paret de la primera planta, 58 cm; la resta de plantes, 49 cm.⁵

Les obertures dels paraments es realitzaven amb els brancals verticals emmarcats de pedra de Montjuïc i amb les tres tipologies d'estructura resistent horitzontal: l'arc escarser, l'arc rebaixat i la llinda, que en aquest ordre s'anaren substituint progressivament. Els revestiments exteriors del paredat experimentaren una gran millora en la qualitat dels acabats –els estucs de calç– i van donar lloc a l'aplicació de la tècnica dels esgrafiats, característics del XVIII i amb una gran tradició a la ciutat.

Les estructures primàries, destinades a garantir el màxim d'espai lliure dedicat a la fabricació, es realitzaren de manera tradicional amb bigues simples de 25 pams, murs de càrrega i pilars de pedra o maó. Als magatzems d'Antoni Nadal del carrer de les Tàpies es van construir espais diàfans amb dues línies de pilastres de pedra i tres arcs de mig punt amb fàbrica de maó a la planta baixa, mentre que a la planta superior l'estructura es va resoldre amb pilastres i jàsseres de fusta.⁶ L'estructura d'arcs era unidireccional, i en sentit perpendicular s'utilitzaren bigues de fusta per a la formació dels forjats, però ens consta la utilització en altres edificis de les velles estructures bidireccionals d'arcs i voltes de maó pla.

4. Manuel ARRANZ, *La menestralia de Barcelona al segle XVIII. Els gremis de la construcció*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat / Proa, 2001, pàg. 142.

5. AHCB, 1C-XIV, c. 45, 7-VIII-1785. Informe de Pau Mas a la llicència per la construcció de la fàbrica de Erasme de Gònima al carrer de Riera Alta: «... para que la pared tenga el grueso, el cimientio hasta el plan terreno, quatro palmos, desde el plan terreno hasta el primer piso, tres palmos, y desde dicho piso hasta el terrado dos palmos y medio ...».

6. ARTIGUES I MAS, *El model de casa-fàbrica...*, vol. II, pàg. 31-36.

L'arquitectura de les cases-fàbrica, des de les més ostentoses fins a les més modestes, estava adscrita estilísticament al neoclassicisme acadèmic. El neoclassicisme fou una reinterpretació de l'arquitectura clàssica, una actitud de retorn als orígens amb components racionalistes i utòpics, alimentada per l'esperit científic dels enciclopedistes. La influència neoclàssica en la cultura arquitectònica barcelonina, estudiada en tres tesis doctorals,⁷ cal relacionar-la amb la creació de les acadèmies dins del context del pensament il·lustrat que es difongué durant els regnats de Ferran VI i Carles III.

El 12 d'abril de 1752 s'instituï a Madrid l'Academia de Bellas Artes de San Fernando, amb la missió de concedir en exclusiva els títols d'arquitecte i mestre d'obres i de controlar els projectes de caràcter públic. Barcelona no disposava d'acadèmia i el panorama arquitectònic a Catalunya estava dominat encara per les estructures gremials: la Confraria de Mestres de Cases i Molers era qui examinava els mestres d'obres i ho va continuar fent fins a la seva dissolució el 1832. Abans de 1808, entre els mestres d'obres barcelonins només havien assolit el títol d'arquitecte per l'Acadèmia de San Fernando Josep Prat i Delorta, Andreu Bosch i Riba, Simó Ferrer i Burgès i Pere Serra i Bosch, i va intentar-ho sense èxit Francesc Renart i Closes.

La ciutat de Barcelona, com en molts altres aspectes del panorama cultural, respongué al repte de manera autònoma respecte a la Corona. Els mestres d'obres afrontaren la renovació de l'utillatge arquitectònic i foren els protagonistes en la construcció de fàbriques. Quatre elements van incidir positivament en la renovació de l'arquitectura barcelonina del Setcents: l'Acadèmia Militar de Matemàtiques, l'Escola de Dibuix de la Junta de Comerç, el cercle cultural d'Ignasi March i l'aplicació de les ordenances municipals.

Josep Mas i Dordal fou mestre d'obres municipal en el període de 1766 a 1770. El seu germà Pau el va succeir en el càrrec fins a 1808, encara que ja exercia de mestre de les fonts municipals des de 1762.⁸ Ell va definir els paràmetres de l'Ordenança de 1771, va dur a terme una tasca de control de l'edificació molt considerable des del seu càrrec i, en definitiva, va ser el responsable de la definició sistemàtica de la imatge de la ciutat neoclàssica amb la formació d'uns patrons compositius regulars. L'edict de 1771 i posteriorment l'Ordenança de la Rambla de 1780 van regular l'alçària màxima de 86 pams, la volada dels balcons i el nombre de plantes dels edificis.

Les ordenances municipals reconeixien implícitament la introducció de nous models d'edificis –superant l'antic model de casa gremial–, però el que proposaven era en definitiva el projecte d'una ciutat neoclàssica a través de l'establiment d'un model compositiu aplicable a la totalitat dels edificis, independentment de la seva funció. Aquest aspecte important de l'ordenança, que ha pogut fer confon-

7. Manuel ARRANZ, *Los profesionales de la construcción en la Barcelona del siglo XVIII*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1979, publicada en dues parts: *Mestres d'obres i fusters. La construcció a la Barcelona del segle XVIII*, Barcelona, Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Barcelona, 1991; i *La menestralia de Barcelona...*, ja citat. Josep M. MONTANER, *La modernització de l'utillatge mental de l'arquitectura a Catalunya, 1714-1859*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1990 (Premi Lluís Domènech i Montaner, 1984). Jaume ROSELL, *La construcció en l'arquitectura de Barcelona a finals del segle XVIII*, Barcelona, ETSAB, 1996, tesi doctoral inèdita (disponible electrònicament).

8. ARRANZ, *Mestres d'obres i fusters...*, pàg. 298-308.

dre fàbriques i cases, estigué vigent fins a les ordenances de 1856, quan es va reconèixer explícitament la llibertat compositiva.⁹

La regulació anà acompanyada de tota una casuística de proporcions que posaven en relació l'alçada dels pisos, l'amplada del carrer i la volada dels balcons. A més, les normes relacionaven proporcionalment les alçades de les plantes amb les amplades dels balcons en sentit decreixent a mesura que l'edifici guanyava alçada, un sistema ja utilitzat als palaus renaixentistes.¹⁰

Des de sempre, s'ha atribuït aquest model de composició decreixent en sentit vertical a la jerarquització dels pisos, és a dir, a les condicions sociològiques que venien donades per la segregació i l'estratificació social, cosa totalment certa però, en la nostra opinió, les determinacions geomètriques dels edificis estaven totalment interrelacionades. Unes raons constructives determinaven les volades decreixents dels balcons, les tres lloses de pedra, relacionades amb les alçades de les obertures, el pes dels paraments; tot fixat per un sistema de proporcions harmòniques que derivava de la tradició clàssica: el culte a la geometria pitagòrica, el número Φ .

Contràriament al que sovint s'ha especulat, aquesta regulació tan característica de l'escenari neoclàssic de la ciutat no va ser tampoc d'ús exclusiu de Barcelona. Hom pot observar-la també a Madrid i en altres ciutats de l'Estat en els conjunts edificats entre el final del segle XVIII i mitjan XIX, i que podem considerar com a herència de la intervenció de Carles III a la capital i del control sobre l'arquitectura madrilenya que el monarca va delegar en l'Academia de San Fernando des de 1765.¹¹

L'impacte de les fàbriques a la ciutat de Barcelona

La fundació d'una fàbrica d'indianes partia necessàriament de la possessió d'uns terrenys, d'una sènia per obtenir aigua, de prats destinats al blanqueig i l'assecat dels teixits –generalment fora de la ciutat– i de la construcció d'un edifici, encarregat al mestre d'obres de confiança que, exercint les funcions de projectista i constructor, presentava un projecte basat en la simple delineació de la façana per obtenir la llicència municipal.

El programa que el fabricant havia d'aportar requeria la consideració del sistema de fàbrica, adaptat a allò que Campomanes referia com la logística «de la

9. Ordenanza Municipal de 1856, article 30: «Todo propietario es árbitro de adoptar para la fachada de su edificio el tipo de arquitectura que más le plazca, mientras el proyecto no sea un conjunto caprichoso sin relación ni carácter».

10. «Que los balcones en cuartos principales, como sea su altura de 20 palmos o más del piso de la calle, podrán salir en las calles y plazas cuyo frontis sea mayor de 35 palmos, 4 palmos; en las que sea mayor de 30 palmos, 3 palmos y 2/4, en las que sea mayor de 25 palmos, 3 palmos [...]. Que los balcones de cuartos segundos de las casas, cuyo ancho de calle y plaza, en el frontis de ellas sea mayor de 35 palmos puedan salir 2 palmos y 2/4; en las que sea mayor de 30 palmos, 2 palmos y 2/4; en las que sea mayor de 25 palmos, 2 palmos y 1/4 [...].» (AHCB, 1C-XIV, c. 31. Estudiad per Marina LÓPEZ i Ramon GRAU, «Barcelona entre el urbanismo barroco y la revolución industrial», *Cuadernos de arquitectura y urbanismo* (COACB), 80 (1971), pàg. 28-40).

11. Carmen CAYETANO, «El urbanismo y la arquitectura madrileña en el Archivo de Villa (1700-1800)», dins AAVV, *Arquitectura y espacio urbano de Madrid en los siglos XVII y XVIII. Ciclo de conferencias*, Madrid, Museo de Historia de Madrid, 2007, pàg. 28-49.

bondad de las máquinas».¹² Inventaris com el de la fàbrica Canals ens poden fer entendre quin era el seu programa funcional. Aquesta fàbrica ocupava un conjunt de diverses cases que es van unir després de successives compres efectuades des de 1741 fins a 1753 als carrers de Cortines i el Portal Nou, dues botigues més i el prat d'indianes de Sant Martí de Provençals. La fàbrica disposava, en el moment de màxima expansió, el 1758, de tres grans sales principals: la destinada a estampar, amb capacitat per a vint taules, la sala gran, destinada als telers, amb una capacitat per a 101 telers i una quadra destinada als ordidors i les debanadores, els torns de guarnit i les calandres.¹³

La definició arquitectònica d'un edifici destinat a la fabricació disposava d'unes formulacions genèriques en la tractadística francesa del segle XVIII. D'Aviler així la manufactura: «C'est un grand corps de bâtiment, composé de plusieurs logemens, salles, laboratoires, galeries, magasins, etc., où sont logés et entretenus des ouvriers qui travaillent, par le moyen de métiers, aux étoffes, dentelles, bas, etc.».¹⁴

Jacques François Blondel¹⁵ el 1771 i principalment Francesco Milizia¹⁶ el 1785, a més de ser favorables a introduir en el programa industrial l'habitatge per a operaris i per als directors i inspectors encarregats de vetllar per l'ordre, l'economia i la millora dels procediments, foren els primers a manifestar-se sobre el caràcter de la seva arquitectura. Milizia la descriu així: «l'ordinanza della loro Architettura deve essere semplice, e annunciare la solidità della loro costruzione, senza però presentare un carattere fiero e marziale»; és a dir, funcionalitat, solidesa i sobrietat.¹⁷

Disposem de pocs documents planimètrics sobre les distribucions internes de les cases-fàbrica. Els documents vinculats a les llicències municipals d'obres només dibuixaven les façanes dels futurs edificis, que era l'aspecte regulat per les ordenances, és a dir, l'àmbit públic de les construccions. A través dels escassos documents coneguts, de la cartografia posterior i del treball de camp, podem veure com, des dels orígens, la indústria s'apropià de formes i estructures ja conegudes, en particular aquelles que regien el món del treball agrícola. El pati quadrat, *le cour carré* dels francesos, al voltant del qual s'organitzaven les quadres, era el símbol de la unitat de la tasca imposada a tots aquells que participaven en el treball. El patró era, abans que res, el mestre de la fàbrica i el dipositari dels secrets de fabricació. Si el paternalisme va néixer dins d'aquests establiments va ser perquè partia d'una autoritat moral i tècnica indiscutible, expressada clarament per la jerarquia estamental i per la disposició dels volums arquitectònics.¹⁸

12. Pedro RODRÍGUEZ DE CAMPOMANES, «Discurso preliminar sobre las fábricas», dins *Apéndice a la educación popular. Parte segunda*, Madrid, Antonio de Sancha, 1775, pàg. VII.

13. Roger ALIER, «La fàbrica d'indianes de la família Canals», *Recerques*, 4 (1974), pàg. 71-75.

14. Augustin-Charles D'AVILER, *Dictionnaire d'architecture civile et hydraulique et des arts qui en dépendent*, París, Charles-Antoine Jombert, 1755, pàg. 221.

15. Jean-François BLONDEL, *Cours d'Architecture ou Traité de la décoration*, París, Desaint, 1771.

16. Francesco MILIZIA, *Principi dell'architettura civile*, Bassano, Remondini, 1785, vol. II.

17. MILIZIA, *Principi dell'architettura...*, vol. II, pàg. 282.

18. Philippe GALLAND i Vincent GRENIER, *L'Architecture industrielle*, París, Centre Georges Pompidou, 1980.

A mitjan segle XVIII, Barcelona era encara una ciutat d'estructura medieval. Si exceptuem els edificis religiosos i els escassos edificis públics civils, l'estructura de la ciutat s'havia format, com totes les ciutats europees, a partir dels camins i la simple juxtaposició de les cases de cos, una al costat de l'altra, basades en la tradicional amplada de 25 pams, definida per la màxima longitud de les estructures de fusta més simples. La implantació dels objectes innovadors que eren les fàbriques va representar sens dubte un trencament de l'estructura parcel·laria basada en la tradicional casa gremial unifamiliar, la unitat productiva medieval. Les noves cases-fàbrica implantades en el teixit preexistent, que necessitaven una amplada superior a 60 o 80 pams, eren preparades per una política prèvia de compres de diverses "designes", o suma de parcel·les, que implicaven al final del procés una implosió del teixit urbà.

Quan la implantació es feia en sectors encara no edificats o poc urbanitzats, com el Raval, l'operació podia ser més simple, mitjançant la transformació dels

Plànol de situació dels edificis industrials localitzats al Raval de Barcelona anteriors a l'any 1808:

1. Fàbrica Magarola, 1779.
2. Fàbrica Ramon, 1784.
3. Fàbrica Gònima, 1785.
4. Fàbrica Mir, 1789.
5. Magatzems Nadal, 1794.
6. Fàbrica Espalter, 1798.
7. Fàbrica Santaló, 1802.
8. Fàbrica Gelabert, 1802.
9. Fàbrica Gassó, 1802.
10. Fàbrica Torruella, 1802.



antics horts en prats d'indianes i fàbriques, que generaven també expectatives de creixement i en conseqüència traçats de carrers nous i processos d'urbanització que serien promoguts i sufragats pels mateixos fabricants. A partir de la iniciativa militar en el traçat del carrer Nou de la Rambla el 1783, els operadors privats promogueren la urbanització de carrers traçats en sentit paral·lel al carrer Nou (carrers del Marquès de Barberà, el 1790-1792; Sant Pacià, el 1797; Sant Rafael, el 1798; les Tàpies, el 1802; Santa Elena, el 1804; l'Hort de la Bomba, la Lleialtat i Botella, el 1806; Sant Antoni de Pàdua, Sant Martí i Sant Bartomeu, el 1807) i en sentit perpendicular al mateix (carrers de Guàrdia, el 1790-1793; l'Om, el 1790; Lancaster, el 1792-1796; Sant Ramon, el 1800; la Reina Amàlia, el 1806; Sant Jeroni, el 1807). Aquest procés d'urbanització, coincident amb el relleu de la manufacturació cotonera al final de la Guerra per la Independència dels Estats Units, emmarca la construcció al Raval de grans edificis industrials que plasmen amb claredat el model de la casa-fàbrica. N'oferim a continuació cinc mostres destacades.¹⁹

LA CASA-FÀBRICA DELS GERMANS MAGAROLA, 1779

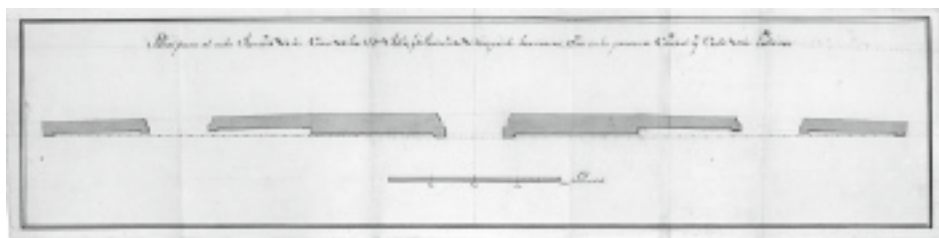
La família Magarola era un antic llinatge de Barcelona. Pere Magarola i de Llupià havia estat diputat de la Generalitat a començament del segle XVIII. La branca mercantil de la família va estar representada pels germans Fèlix i Francesc de Magarola i de Margarit, que fundaren una fàbrica d'indianes l'any 1755, en una de les parcel·les medievals del carrer dels Tallers. L'any 1768 hi tenien en funcionament 44 telers i el 1772 esdevenia una de les empreses interessades en la Companyia de Filats de Cotó.²⁰

El procés de formació de l'edifici que encara es conserva (carrer de Tallers, núm. 22 i 22 bis) va comportar la concentració de sis parcel·les, l'enderroc de les antigues cases i una nova alineació. El dia 9 d'agost de 1779 els germans Magarola van sol·licitar a l'Ajuntament el permís per edificar una gran casa-fàbrica, amb unes dimensions



19. Els següents subapartats sintetitzen la informació recopilada per ARTIGUES i MAS, *El model de casa-fàbrica...*, vol. II, pàg. 9-49, a propòsit dels establiments de Magarola, Ramon, Gònima, Mir i Gassó. La resta dels edificis estudiats en aquell treball corresponents a projectes anteriors a la Guerra del Francès són: els magatzems d'Antoni Nadal i Darrer, al carrer de les Tàpies, núm. 3, 5, 6 i 7, començats el 1794; la fàbrica de Joaquim Espalter i Rosàs, a carrer de Sant Pau, núm. 66-68, de 1798; la fàbrica de Pere Santaló, al carrer de les Tàpies, núm. 8; la fàbrica de Josep Gelabert, al carrer de Sant Oleguer, núm. 13; i la fàbrica de Manuel Torruella al carrer de les Tàpies, núm. 10 (aquestes tres darreres, de 1802).

20. Ramon GRAU i Marina LÓPEZ, «Telares, acciones y localización de las fábricas de indianas interesadas en la Compañía de Hilados de Algodón (1768-1799)», dins *Capitalismo y espacio urbano en los orígenes de la Barcelona industrial*, conjunt d'investigacions inèdites (1972-1974), conservades a l'Arxiu del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya.



Planta de la façana de la casa-fàbrica Magarola. Projecte presentat a l'Ajuntament, 17-VIII-1779 (AHCB, 1C-XIV, Obreria).

de façana de 206 pams, equivalents a 41 m.²¹ Al plànol d'alineació, d'acurat dibuix geomètric, hi destaquen tres grans portes, un cos central emergent i un emmarcat en relleu de les obertures. El projecte, d'autor fins ara desconegut, presenta una composició d'estil neoclàssic, i és contemporani dels palaus que construïen a la Rambla la família March, obra realitzada entre 1775 i 1781 per Joan Soler i Faneca, i la família Moja, obra dels germans Pau i Josep Mas i Dordal, edificada entre 1774 i 1786.

L'edifici dels Magarola estava format per un palau amb façana al carrer dels Tallers, construït amb un acurat treball de maçoneria de pedra, amb tres plantes d'alçada i golfes, que molt probablement va servir de residència, encara que la casa matriu dels Magarola estava situada molt a prop, a la Portaferrixa tocant a la Rambla. Ultrapassada l'entrada principal i l'escala de la planta noble, s'accedia a un pati que arribava per la part posterior fins a la Muralla de Terra i al voltant del qual s'organitzaven les "quadres" o obradors, construïts amb la clàssica estructura d'arcs.²²

Considerant la data de llicència com a inici de les obres, una construcció d'aquestes dimensions devia durar entre quatre i cinc anys fins a la seva finalització. L'any 1783 la fàbrica tenia una capacitat per a 80 telers, a més dels enginyes destinats al pintat d'indianes.²³ El seu director tècnic més destacat va ser Erasme de Gònima, actiu fins a l'any 1780, a partir del qual es va dedicar a l'establiment de la seva pròpia empresa al carrer del Carme. Segons Erasme d'Imbert, biògraf d'Erasme de Gònima, la fàbrica Magarola del carrer Tallers va ser una de les iniciadores de la filatura de cotó a Espanya, juntament amb els Canaleta. Els Magarola van jugar un paper important en la formació d'un model d'empresa de caràcter patriarcal que va adoptar el mateix Erasme de Gònima en establir-se de forma independent.²⁴

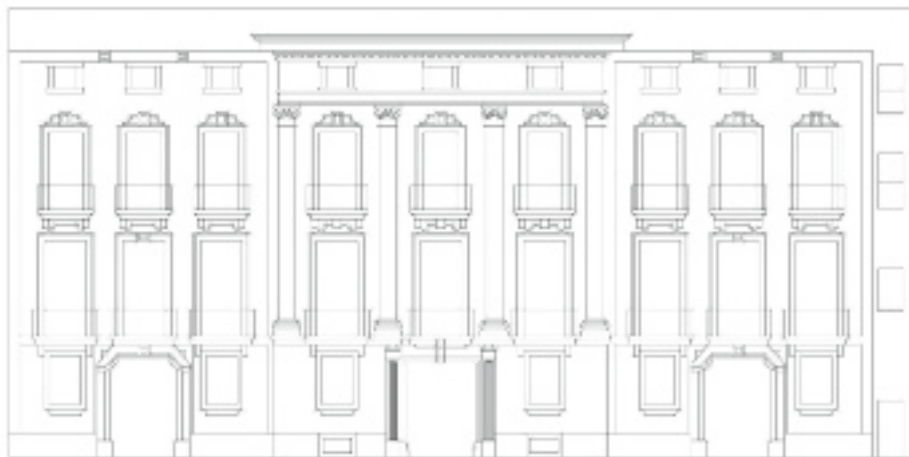
A la mort de Francesc de Magarola i de Margarit, el mes d'abril de 1790, es va produir el tancament de l'empresa i la posta a la venda en pública subhasta de tots

21. AHCB, 1C-XIV, c. 38, 17-VIII-1779.

22. RPB (Registre de la Propietat de Barcelona), Llibre 17 de Occidente: «...cuatro puertas exteriores comprendidas las de la entrada principal o escalerilla, 3 pisos superiores y terrado, con su patio que da a la parte posterior de dicha casa y las quadras o localidades que existen en cada uno de sus lados...».

23. GRAU i LÓPEZ, «Telares, acciones y localización...».

24. ERASMO DE IMBERT, *Erasmo de Gónima, 1746-1821. Apuntes para una biografía y estudio de su época*, Barcelona, Barcino Nostra, 1952.



Alçat de la casa-fàbrica Magarola. Dibuix: Jaume Artigues i Esther Rodríguez, 2005.

els béns, cases, prats i fàbrica, sense èxit. Tampoc es trobaren ofertes adequades més tard, a causa de la crisi de final de segle i, després de l'anunci efectuat al *Diario de Barcelona* els anys 1814 i 1815, la vídua i els familiars desistiren de vendre els béns i la fàbrica. Amb la represa industrial del nou segle, l'edifici va ser llogat a la firma *Ignasi Turent i Cia.*, empresa destinada al llustre dels teixits de cotó, que l'any 1846 va sol·licitar la legalització d'una màquina de vapor de 3 cv.²⁵ La sol·licitud, per requeriment de l'edict de 1846, devia acompanyar els plànols de planta i alçat de l'edifici existent, que van ser signats pel mestre Josep Calsada i han estat localitzats a la Secció de Gràfics de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Enfront de l'esquematisme del plànol d'alçat, la planta presenta un dibuix molt més acurat i permet establir una correspondència directa amb el primer plànol d'alineacions de 1779 i reconèixer de forma inequívoca i exacta l'edifici encara existent.²⁶

El lloguer de l'espai industrial va continuar a la dècada de 1850, amb les firmes *Lluch Hnos.*, del ram de la confecció, *José Depares*, constructor d'útils per teixir, i *Valentí Sindreu*, del ram dels aprestos. L'any 1862, a la mort de Joan Argelich i Pazzi, la propietat figurava a nom de la seva vídua, Mariana de Magarola i de Rich, i el 1864, passà a l'hereu, Joan Xavier Argelich i de Magarola.²⁷

El 1869, Vicent Estrada, amb un taller de marmolista instal·lat a l'edifici, va sol·licitar la legalització d'un vapor de 5 cv de potència, instal·lat des de feia anys pels Sindreu, sota la direcció de l'enginyer industrial M. Lladó i el mestre d'obres J. Marimon. La planta de la fàbrica no havia sofert cap transformació important.²⁸

A finals del segle XIX, la planta baixa va ser ocupada per la botiga i magatzem de paper de l'empresa *Hijos de Esteban Bachs*, fundada l'any 1881, mentre que les

25. AHCB, 1C-XIV, c. 138, 20-X-1846.

26. AHCB, Gràfics, reg. 4035 (planta) i 3685 (alçat).

27. RGP, Comptaduría d'Hipoteques, llibre 65, f. 105.

28. AMCB (Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona), exp. 2042bis-C

cal fer algunes precisions a partir de les dades que hem ressenyat. En primer lloc, l'edifici no va ser construït a principis del segle XIX, sinó arran del permís de construcció atorgat el 1779. En segon lloc, sense saber amb precisió l'autoria del projecte, es pot fer una hipotètica atribució de l'obra a l'entorn l'arquitecte Juan Soler i Faneca o bé algú del seu àmbit professional més proper. Si fem una anàlisi comparativa dels elements estilístics que són comuns amb la Casa March de la Rambla, començada a construir quatre anys abans, podrem amb més seguretat verificar aquesta afirmació.³⁰

La façana de la Casa Magarola, construïda amb carreus de pedra amb un acurat treball d'estereotomia, s'adscriu estilísticament al neoclassicisme acadèmic, està composta en tres parts simètriques, de les quals la central emergeix lleugerament de l'alineació i està decorada amb quatre pilastres jòniques que sostenen fris i cornisa. Les finestres i balcons són de forma rectangular en proporció 1:2 i emmarcades a l'estil de la Casa March. La porta central condueix primer a un petit pati on arrenca una escala que dona accés als pisos superiors, amb ornaments de cornises i capitells inclinats segons el pendent de l'escala, elements molt característics del període. El pati posterior està flanquejat per les dues "quadres" amb estructura d'arcs travessers d'obra de fàbrica i bigues. Aquest pati va ser cobert a finals del segle XIX amb una estructura metàl·lica. També sembla molt posterior una remunta existent sobre l'antic palau. L'aparença de l'edifici és d'una gran solidesa.

LA CASA-FÀBRICA DE PAU I JACINT RAMON, 1784

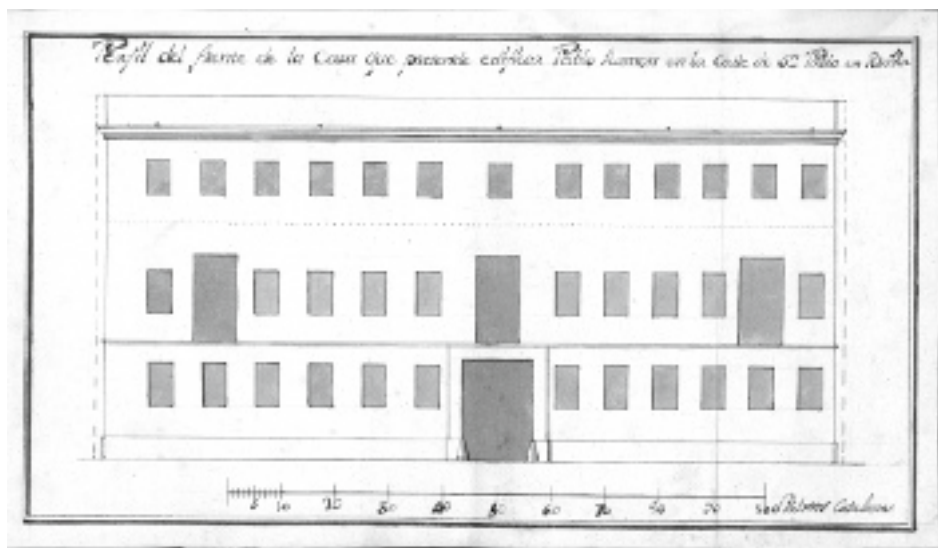
La família menestral dels Ramon va produir dues generacions de fabricants d'indianes. Naturals de Barcelona, tenien fàbrica al carrer de Sant Pau, a prop de les Hortes de Sant Pau del Camp. Foren reconeguts, no només per la seva producció d'estampats, sinó principalment per la producció dels filats de cotó, que els portà a introduir la primera màquina de vapor coneguda a Barcelona, de mà del il·lustrat doctor en Medicina Francesc Sanpau, fet que ha estat profundament investigat per Jaume Agustí i Cullerell.³¹

La primera notícia que tenim de l'empresa Ramon és de l'any 1782, quan



30. Manuel ARRANZ i Joan FUGUET, *El Palau Marc. Els March de Reus i el seu palau a la Rambla de Barcelona*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1987.

31. Jaume AGUSTÍ i CULLERELL, *Ciència i tècnica a Catalunya en el segle XVIII: la introducció de la màquina de vapor*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1983.



Alçat de la casa-fàbrica de Pau Ramon. Projecte presentat a Ajuntament, 5-X-1784 (AHCB, 1C-XIV, Obreria).

consta que existia una “casa i fàbrica” al carrer de Sant Pau, regentada per Jacint Ramon, fabricant d’indianes.³² Jacint era fill de Pau Ramon, mestre manter, és a dir pertanyent al ram tèxtil de la llana, i pare i fill formaven la raó social *Pablo Ramon e Hijo*, interessada en la Companyia de Filats de Cotó i que el 1783 disposava de 12 telers, a més de la secció d’estampats.³³

Aquella instal·lació va ser substituïda el 1784 per una nova fàbrica, segons la façana d’autor desconegut presentada a l’Ajuntament el 5 d’octubre d’aquest any.³⁴ La construcció, anomenada “casa” en els documents de la llicència municipal, era en realitat uns dels primers edificis que coneixem de composició indiferenciada destinat a un ús clarament industrial. Ocupava els núm. 81-83 del carrer de Sant Pau, una parcel·la de 134 pams d’amplada (més de 26 m), amb una gran porta central i tres plantes amb sèries de 13 obertures cadascuna, basament i un coronament amb ràfec o cornisa.

La marxa de l’empresa va ser molt positiva, i el balanç de 1791 donava una quantitat de 154.971 lliures, que foren reinvertides.³⁵ Era en aquest moment una de les més importants del sector, conjuntament amb la fàbrica Espalter, situada unes parcel·les més enllà al mateix carrer de Sant Pau.³⁶ En ocasió d’aquesta renovació de la societat creiem que es va realitzar l’ampliació de la fàbrica l’any 1793, amb un nou edifici que feia cantonada amb el carrer de Sant Oleguer, de cinc

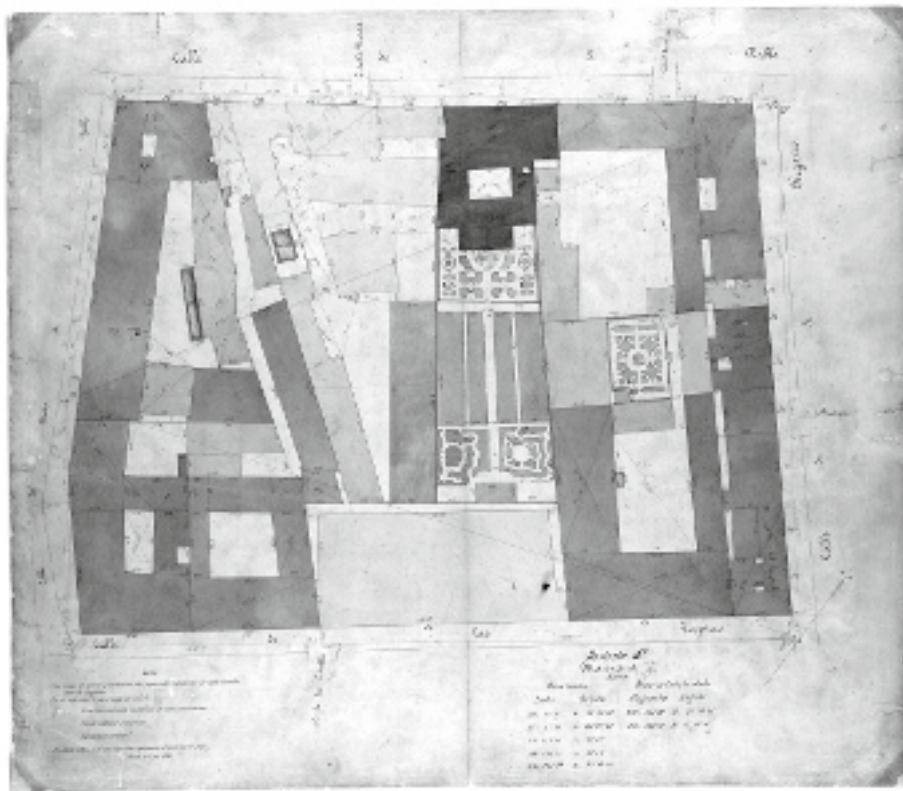
32. AHCB, 1C-XIV, c. 42, 14-XI-1782.

33. GRAU i LÓPEZ, «Telares, acciones y localización...

34. AHCB, 1C-XIV, c. 44, 5-X-1784.

35. GRAU i LÓPEZ, «Empresari i capitalista a la manufactura...», pàg. 55.

36. ARTIGUES i MAS, *El model de casa-fàbrica...*, vol. II, pàg. 37-39.



Plànol parcel·lari de l'illa compresa entre els carrers de Sant Pau, de les Tàpies, Sant Oleguer i Hortes de Sant Pau, per Miquel Garriga i Roca, 1860 (AHCB, reg. 11458). S'hi observa la major concentració fabril del Raval abans de 1808. Vegeu plànol de pàg. 260.

plantes d'alçada, igualment d'autor desconegut.³⁷ Una possible autoria dels edificis podria associar-se a la futura relació establerta entre Jacint Ramon i el reconegut mestre d'obres Ignasi March.³⁸ De fet, la tipologia del document i el traçat de façana són molt similars a d'altres signats per Ignasi March i encarregats pel fabricant Josep Gelabert.³⁹ En aquestes dates, la fàbrica Ramon ocupava uns terrenys que abastaven des del front del carrer Sant Pau, la cantonada del carrer Sant Oleguer, fins arribar al carrer de les Tàpies, aleshores recentment obert per les operacions immobiliàries del comerciant Antoni Nadal. Finalment es va efectuar una remunta de l'edifici original del carrer Sant Pau, addicionant una planta més, l'any 1796.

El conjunt d'edificacions corresponia a la tipologia de fàbrica urbana en altura, de composició molt austera, situada en una parcel·la de considerables

37. AHCB, 1C-XIV, c. 56, 4I-1793.

38. ARRANZ, *Mestres d'obres i fusters...*, pàg. 290-291.

39. ARTIGUES i MAS, *El model de casa-fàbrica...*, vol. II, pàg. 45-46.

dimensions. La disponibilitat d'una gran superfície, ben dotada d'aigua, era una condició indispensable per a les operacions del treball de les indïanes. La fàbrica comprenia el cicle complet de producció, amb filatura, tissatge i estampació, i estava equipada amb màquines contínues de filar mogudes per cavalleries (vogit), sistema utilitzat des d'antic per a l'extracció d'aigua.

No és d'estranyar que Jacint Ramon, coneixedor dels progressos revolucionaris de la filatura anglesa, pensés a substituir els cavalls pel vapor. La manca d'aigua al sector i l'arribada de carbó anglès com a llast dels vaixells el va esperonar a construir un primer enginy amb l'ajut d'un grup d'artesans i els coneixements de la màquina Newcomen que arribaven d'Anglaterra. L'experiència va demostrar les dificultats de l'empresa. Malgrat el primer fracàs, més tard, cap el 1803, veient la novetat de la instal·lació de les rodes hidràuliques al Rec Comtal, Jacint Ramon va acudir al director d'Estàtica i Hidrostàtica de la Reial Acadèmia de Ciències Naturals i Arts, Francesc Sanponts i Roca, per sol·licitar la seva intervenció en una segona temptativa. Santpons acceptà el repte i durant dos anys (1804-1806) dirigí la construcció de tres màquines de vapor: primer, una màquina de tipus Newcomen; després, un model en petit de màquina de doble efecte tipus Watt; i finalment, una gran màquina de doble efecte amb un distribuïdor de vapor original. L'experiència va ser recollida en una extensa memòria.

La primera màquina Newcomen donava una potència de 17 cavalls i tres quarts (efectiva de 2 cv) i no podia servir més que per pouar aigua, amb un gran consum de carbó. La segona, el model experimental a escala, que devia tenir aproximadament una potència de 1 cv, va ser aplicada amb èxit a una màquina de filar i després a una bomba de pouar aigua. Immediatament s'inicià la construcció de la màquina gran, que quedà enllestida el mes de febrer de 1806. El cilindre tenia un diàmetre de 35,6 cm per 114 cm de llargada, i el volant un diàmetre de 356 cm. En la construcció del nou model de registre va intervenir l'artesà Antoni Pujades, i l'estructura de la fogaina va ser dissenyada pel mestre d'obres Ignasi March. La màquina gran tenia una potència de 5-7 cv. La memòria de Sanponts, dedicada a la Junta de Comerç, tingué una acollida elogiosa, i la fàbrica rebé nombrosos visitants, però la guerra amb Anglaterra de 1804 i després la Guerra del Francès de 1808-1814 deixaren aturada la màquina de vapor per la manca de carbó i pel tancament dels mercats.

L'última notícia de Jacint Ramon al Registre d'Obreria data de l'any 1825 i es vincula a una petita obra al carrer de les Tàpies.⁴⁰ En el padró de fabricants de 1829 la família Ramon ja no apareix. La iniciativa de Jacint Ramon no seria recollida fins 26 anys després, el 1832, amb la construcció de "El Vapor" de la societat *Bonaplata, Vilaregut, Rull i Cia.*, i per l'industrial Nicolau Tous, que el mateix any instal·là una màquina de vapor en un local del carrer de les Tàpies.

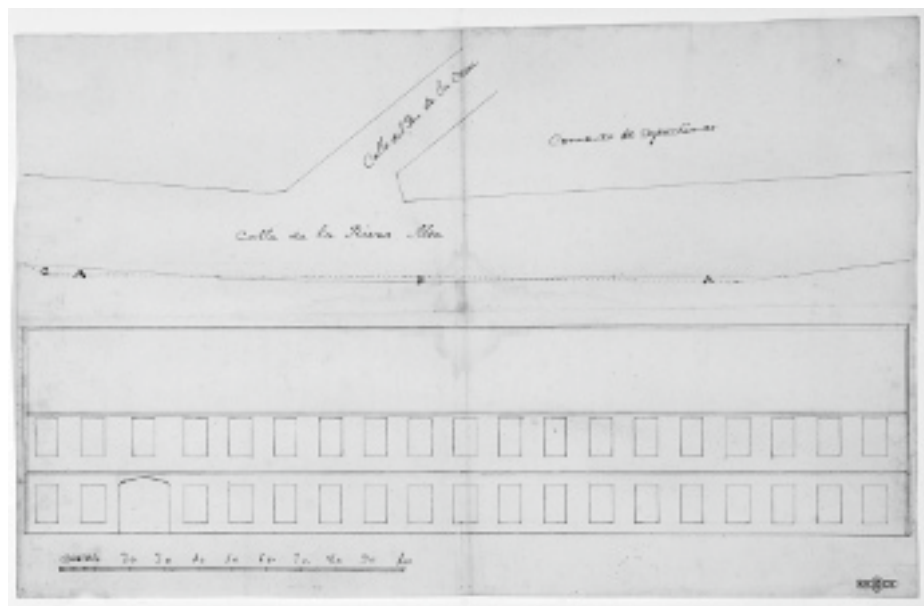
Els terrenys de l'antiga fàbrica Ramon i les seves instal·lacions foren ocupades a partir de 1834 per l'industrial Jaume Ricart, que hi instal·là una moderna fàbrica de filats, teixits i estampats de cotó i que fou, així mateix, un dels capdavanters en la introducció de l'energia del vapor aplicada a la indústria tèxtil.

40. AHCB, 1C-XIV, c. 94, 13-V-1825.

LA CASA-FÀBRICA D'ERASME DE GÒNIMA, 1784

Com ja s'ha anunciat en parlar de la fàbrica Magarola i com també es pot llegir en l'article de Reis Fontanals dedicat a la seva figura en aquest mateix volum, Erasme de Gònima va fer l'aprenentatge com a pintador d'indianes a la casa-fàbrica del carrer de Tallers, i hi va desenvolupar la seva carrera fins a l'any 1780, quan havia arribat a ser-ne director. Un cop abandonada la direcció de la fàbrica Magarola, Gònima s'establí per compte propi al carrer del Carme, a base, també, de la concentració de diverses parcel·les del format medieval.

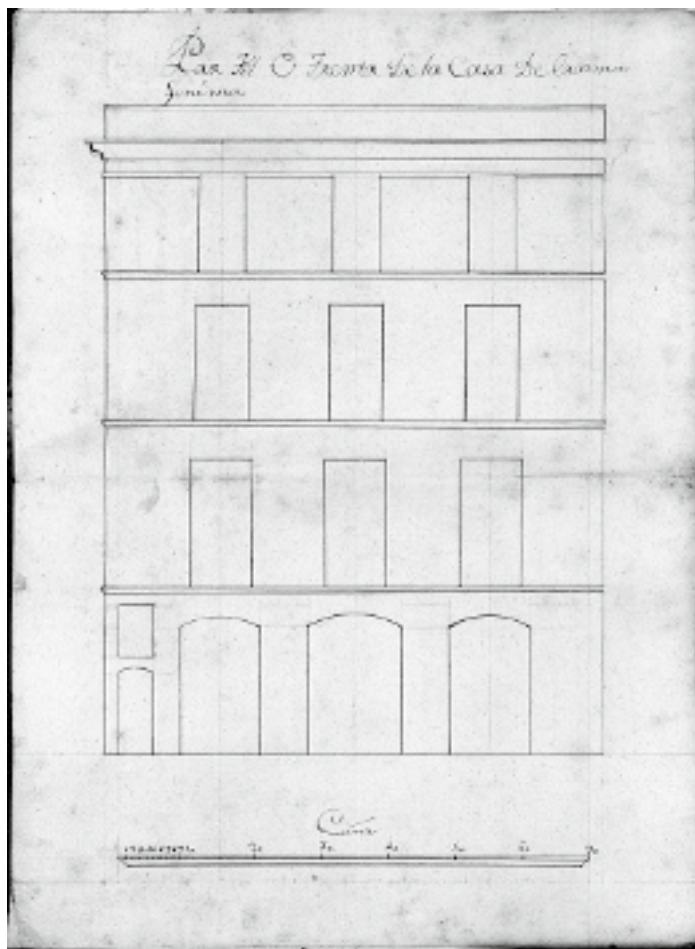
La primera escriptura d'adquisició dels terrenys data de 1783, i el mateix any va començar a fer-hi les primeres obres provisionals per posar en marxa la fàbrica, amb unes construccions al carrer del Carme, al costat de l'antic Magatzem de Palla del Rei.⁴¹ L'any 1784 ja tenia la certificació oficial de fabri-



Planta i alçat de la gran nau de la fàbrica Gònima al carrer de la Riera Alta. Projecte presentat a l'Ajuntament, 3-VIII-1785 (AHCB, 1C-XIV, Obreria).

41. AHCB, 1C-XIV, c. 43, 2 i 17-VI-1783.

cant i l'any següent sol·licitava permís per a la construcció de la gran fàbrica del carrer de la Riera Alta, les obres de la qual sembla que duraren bastant de temps i comportaren diverses ampliacions.⁴² L'any 1788 està marcat per la continuïtat de les obres, i per l'inici de la construcció del palau neoclàssic amb façana al carrer del Carme, núm. 106, sense que tinguem notícia fins ara de l'autor del projecte.⁴³ Paral·lelament, Gònima sol·licitava permís per construir una nova fàbrica fora del recinte original, al carrer de Carretes, en una parcel·la de 55 metres de façana i quatre plantes d'alçada, que no sabem si realment va arribar a ser construïda.⁴⁴



Alçat corresponent a la meitat de la façana de la casa d'Erasmus de Gònima al carrer del Carme. Projecte presentat a l'Ajuntament, 14-II-1788 (AHCB, 1C-XIV, Obreria).

42. AHCB, 1C-XIV, c. 45, 3-VIII-1785.

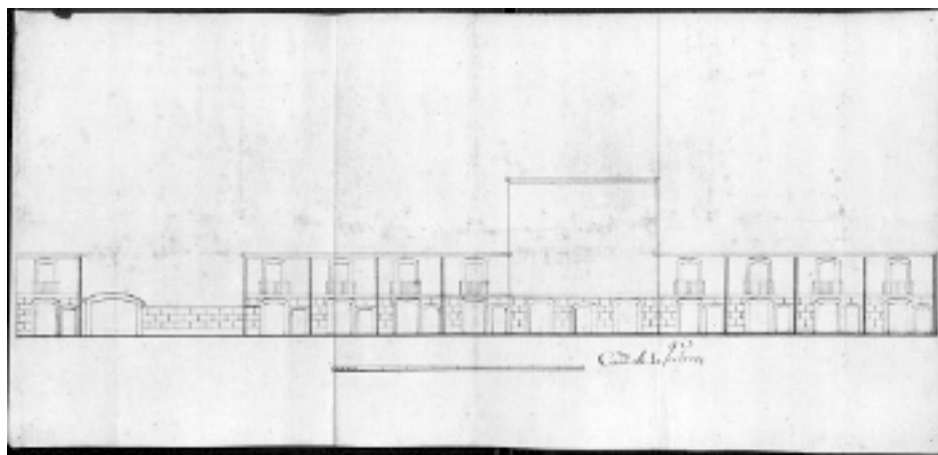
43. AHCB, 1C-XIV, c. 49, 14-II-1788.

44. AHCB, 1C-XIV, c. 49, 11-I-1788.



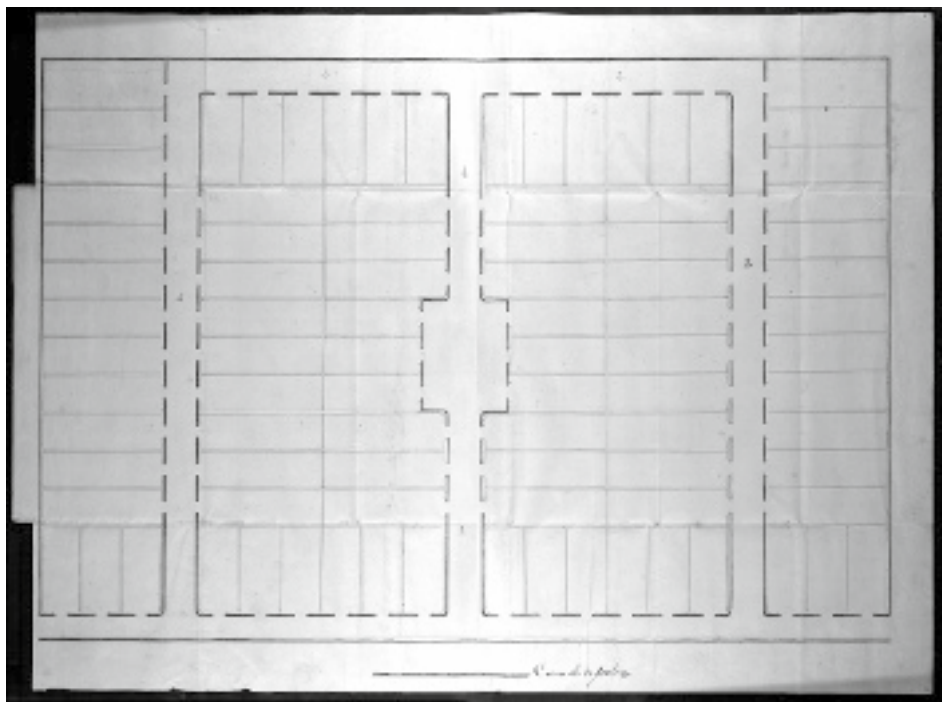
Alçat del projecte fabril d'Erasme de Gònimia al carrer de Carretes. Presentat a l'Ajuntament, 11-I-1788 (AHCB, 1C-XIV, Obreria).

El mes de setembre de 1786 Pel·legrí de Bastero presentava a l'Ajuntament una sol·licitud de llicència per a la construcció de noranta cases al carrer del Peu de la Creu, just davant de la fàbrica d'Erasme de Gònimia⁴⁵ Aquest projecte trobà algunes dificultats per la proximitat del convent de les caputxines a causa els drets d'intimitat religiosos i creiem no es va dur a terme mai.



Alçat del frontis de la urbanització impulsada per Pel·legrí de Bastero al carrer del Peu de la Creu. Primera versió. Projecte presentat a l'Ajuntament, 28-IX-1786 (AHCB, 1C-XIV, Obreria).

45. AHCB, 1C-XIV, c. 47, 28-IX-1786, amb l'alçat del front del carrer Peu de la Creu. Un expedient d'obres posterior, que consta de sol·licitud i plànol del conjunt de la urbanització (9-II-1787), informe del mestre d'obres municipal i dictamen dels dos regidors obrers (14-II-1787), es conserva encartat dins un volum dels Acords municipals, sens dubte a causa de la complexitat del projecte (AHCB, 1D-I, Acuerdos, 1787, f. 43-47). El plànol i part dels documents associats foren publicats per LÓPEZ i GRAU, «Barcelona entre l'urbanisme barroc...», pàg. 40 [Nota del director de la publicació].



Planta del barri de noranta cases obreres impulsat per Pel·legrí de Bastero al carrer del Peu de la Creu. Segona versió. Projecte presentat a l'Ajuntament, 9-II-1787 (AHCB, 1D-I, *Acuerdos*).

Però tenim constància que Erasme de Gònima va fer edificar habitatges al recinte de la fàbrica i al costat del seu palau, amb un traçat similar al del projecte de Bastero de 1786, però de més alçada. No és estrany que Gònima es preocupés per fixar la mà d'obra en l'entorn de la fàbrica, fonamentalment en una dècada de creixement on els fabricants es disputaven els operaris i ocasionaven una gran mobilitat de la força de treball. Aquestes famílies d'operaris residien a les cases del carrer del Carme núm. 114, lletres A, B, C, D, en un conjunt de cases de veïns encara existents. En general, els projectes d'habitatges de baixa densitat van quedar en una utopia, entre altres raons perquè el procés de densificació de la ciutat emmurallada empenyia el mercat de l'habitatge cap a la solució de la casa de veïns de creixement vertical, que ja s'estenia pel conjunt de la ciutat.

A l'àrea on convergeixen els carrers del Carme i de la Riera Alta, el procés d'adquisició d'antigues parcel·les i enderroc de les cases d'origen medieval per Erasme de Gònima continuà i donà lloc a les ampliacions de la fàbrica que es realitzaren l'any 1792, fins arribar a completar les "quadres" del carrer de la Riera Alta.⁴⁶ També l'any 1800 va adquirir el Magatzem de Palla del Rei,⁴⁷ i es

46. AHCB, 1C-XIV, c. 54, 13-I-1792.

47. AHCB, 1C-XIV, c. 65, 10-V-1800.

continuaren les edificacions del carrer del Carme fins al límit amb el convent de les monges jerònimes, l'any 1810. Però la política de compres de Gònima es va fer encara més ambiciosa l'any 1799 amb la compra de l'antic Hort d'en Ferlandina a Baltasar Bacardí per destinar-lo a una gran operació urbanística.

Quan l'ennoblit Erasme de Gònima va morir l'any 1821 a causa de l'explosió d'una caldera, el procés de formació de l'espai industrial i la consolidació del complex productiu estava pràcticament finalitzat. A més de la fàbrica del carrer de la Riera Alta, disposava d'un prat d'indianes a Can Tunis anomenat "Prat de l'Erasme". La fàbrica comprenia el procés complet de filatura, tissatge i estampació. Els productes que s'hi elaboraven eren venuts al mercat interior i exportats a les colònies americanes, per a la qual cosa tenia participació en la fragata "Sant Erasme", que portava estampats al continent americà i importava cotó i productes vegetals que servien per a obtenir colorants naturals. La fàbrica va ser visitada pels reis Carles IV i Maria Lluïsa de Parma i pel príncep d'Astúries, futur Ferran VII, el dia 3 de novembre de 1802.

En el palau del carrer del Carme, amb una severa façana neoclàssica d'autor desconegut, hi trobem el saló principal de la planta noble, amb una volta escarse-ra i unes pintures murals de temes bíblics (David i Goliat, la captura d'Absalon...) i en el sostre sanefes amb figures de les Ciències i les Arts i una representació d'Apol·lo i les Muses, obra atribuïda per alguns autors a Josep Bernat Flaugier i Marià Illa. L'accés es realitzava a través d'un típic pati amb escala, sota un pòrtic rampant, arcs escarsers, barana de ferro forjat i brancals de pedra.

La fàbrica del carrer de la Riera Alta estava composada per tres plantes, la superior cega per respectar la clausura de les monges caputxines, i ostentava a tot el llarg de la façana principal una sèrie variada d'esgrafiats, tenia una capacitat per a 800 operaris i comptava amb un taller de maquinària. El conjunt era presidit per un curiós campanar de base octogonal que regulava la marxa de la jornada laboral.

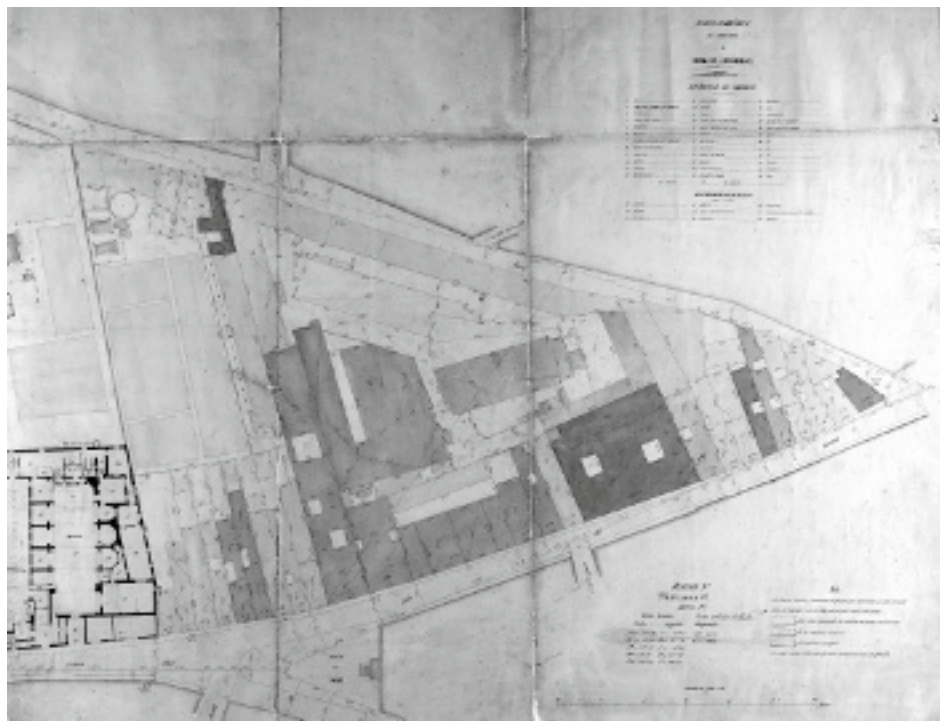
A la mort d'Erasme de Gònima el 1821, l'herència passà al seu nét, Erasme de Janer i de Gònima (1792-1862), que va continuar la labor de l'avi i efectuà successives reformes i operacions, de les quals les més destacades foren: la reedificació de diverses cases en el front del carrer del Carme, projecte de Narcís Bosch i Espinós, de 1829; el projecte d'urbanització dels terrenys que posseïen a l'Hort d'en Ferlandina, conjuntament amb altres propietaris com Rafael Sabadell i Vicent Genevart, sobre un pla traçat per l'arquitecte Joan Soler i Mestres, l'any 1845; una reforma del palau efectuada el 1847 pel mateix arquitecte; i una associació familiar amb Pau Fèlix Gassó sobre la propietat d'una fàbrica al carrer de la Riereta i la modernització de la fàbrica amb la adquisició d'una màquina de 10 cv de potència, instal·lada des de 1849, destinada al lloguer de la força del vapor.⁴⁸ D'aquesta data devien ser probablement també dues naus més que es varen construir a l'interior del gran pati.

Arribada l'època de la mecanització i entrada en crisi de la manufactura d'indianes, la fàbrica va ser llogada a diferents industrials tèxtils, i a partir de 1856 ja figuraven a "Ca l'Erasme" l'industrial Salvador Juncadella, amb dues fàbriques, una de teixits i una altra de filats, les firmes de *La Auxiliar de la Industria*,

48. AHCB, 1C-XIV, c. 140, 12-VII-1854.

del ram de l'aigua, Juan Malíbaran, Joaquín Bañeras, Gelabert i Cía., i Chalons i Lecourt. Francesc Cabana⁴⁹ cita especialment *La Auxiliar de la Indústria*, societat constituïda l'any 1853, que va construir la seva nova fàbrica en el terme de Sants, en el lloc ocupat anteriorment pels prats de blanqueig d'Erasme de Gònima, al peu de la muntanya de Montjuïc. La desintegració de la gran fàbrica d'indianes set-centista va deixar pas a noves generacions d'industrials que trobaren en el llegat immobiliari d'aquella empresa un patrimoni que havia de sostenir la represa industrial de la segona meitat del segle XIX.

Del conjunt de les edificacions, només es conserven avui l'antic palau amb les pintures murals citades i alguns habitatges de lloguer al carrer del Carme. El palau forma part del Patrimoni arquitectònic de Barcelona amb un nivell de protecció B: "Béns Culturals d'Interès Local", mentre que les pintures interiors són considerades "Col·lecció de Béns Mobles", equivalent a una protecció de Nivell A, és a dir de protecció integral. La fàbrica i les seves ampliacions van ser enderrocades i substituïdes per nous habitatges al carrer de la Riera Alta i d'altres que es beneficiaren de l'obertura del carrer anomenat d'Erasme Janer.

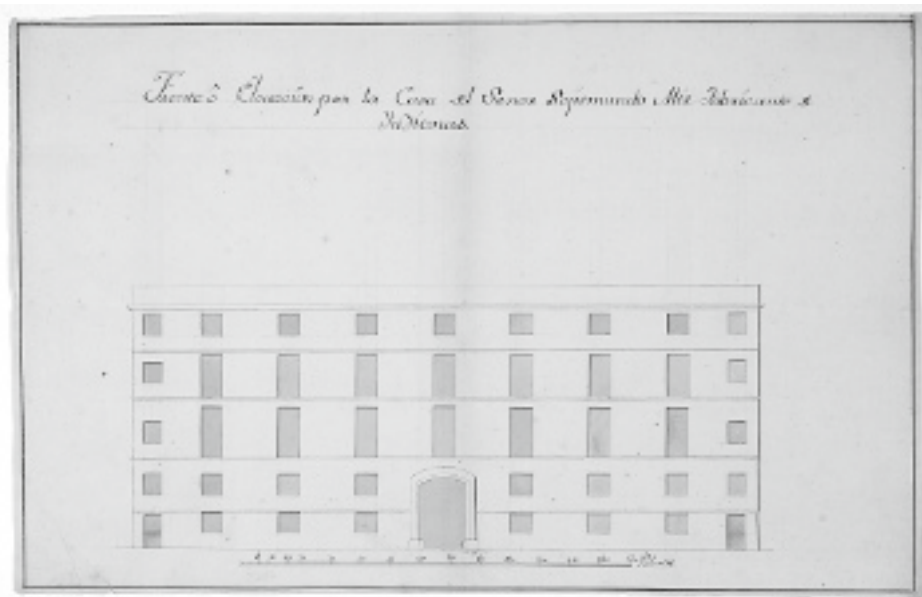


Plànol parcel·lari de l'illa definida pels carrers del Carme i de la Riera Alta, per Miquel Garriga i Roca, 1860 (AHCB, reg. 11458). S'hi pot observar la fase de màxim desenvolupament de la fàbrica Gònima.

49. Francesc CABANA, *Fàbriques i empresaris: els protagonistes de la revolució industrial a Catalunya*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1993.

LA CASA-FÀBRICA DE SEGIMON MIR, 1789

Segimon Mir va iniciar la seva relació amb la manufactura com a tècnic a la fàbrica de *Gaspar Soler i Cia*. En establir-se com a fabricant d'indianes de forma independent, va ser un dels industrials interessats en la Companyia de Filats de Cotó. L'any 1788 tenia una fàbrica equipada amb 50 telers, i era de les més importants en nombre d'aquestes màquines després dels Magarola, els Canals i els Canaleta.⁵⁰ Procedent d'una família de fabricants del carrer Fonollar,⁵¹ des de l'any 1785 ja posseïa cases al carrer de l'Hospital,⁵² i més tard terrenys al carrer de l'Om, on va decidir construir-hi una fàbrica. Sol·licità la llicència municipal, que va obtenir el 28 de març de 1789.⁵³



Alçat de la casa-fàbrica de Segimon Mir. Projecte presentat a l'Ajuntament, 28-III-1789 (AHCB, 1C-XIV, Obreria).

50. GRAU i LÓPEZ, «Telares, acciones y localización...»; i «Empresari i capitalista a la manufactura...», pàg. 38.

51. AHCB, 1C-XIV, c. 42, 7-IX-1782.

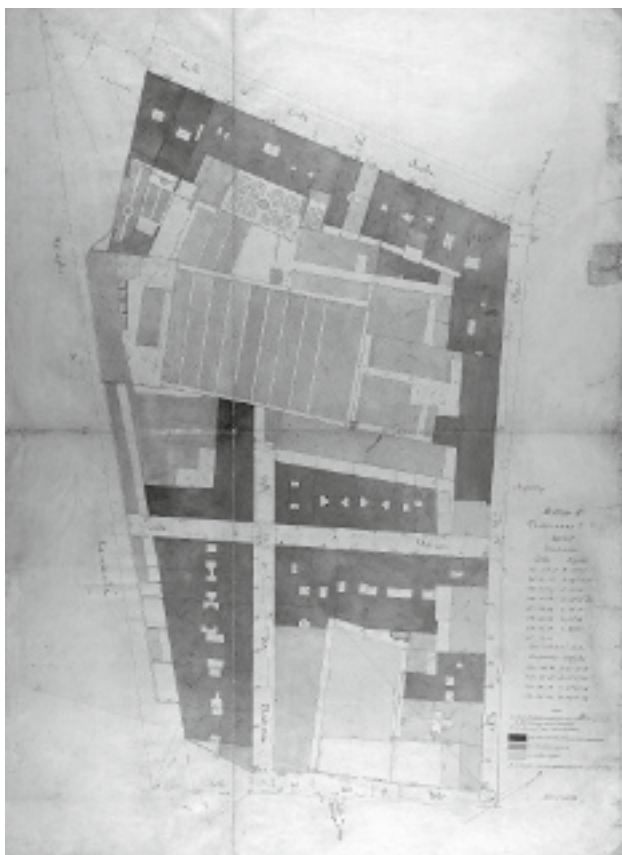
52. AHCB, 1C-XIV, c. 45, 14-X-1785.

53. AHCB, 1C-XIV, c. 51, 28-III-1789.

La nova fàbrica era un gran edifici de 38 m de façana i cinc plantes d'alçada, format per una composició simètrica a partir d'un únic gran portal, i una seriació de 43 obertures indiferenciades sobre un pautat de feixes horitzontals. La porta central, de doble alçada, estava emmarcada i formava un arc rebaixat, típic de l'arquitectura del seu temps. Aquest exemple magnífic de tipologia de fàbrica d'indianes, d'autor desconegut, era un model d'organització vertical corresponent a la tipologia de casa-fàbrica urbana, formalment tant notable com l'aixecada per Erasme de Gònima, i que, en molts aspectes, pot assimilar-se al projecte de Gònima situat al carrer de Carretes i que és de l'any anterior. La següent notícia rellevant documentada sobre l'edifici correspon a les obres de reforma efectuades el 1802, on es defineix la seva posició geogràfica, al carrer de l'Om, amb molta més precisió que la instància de 1789.

La investigació sobre aquest notable edifici encara no ha estat culminada, però podem avançar els resultats següents: la identificació de l'edifici s'ha realitzat a partir del quarteró núm. 84 de Miquel Garriga i Roca (1859-1860), on es destaca la gran implantació industrial dels números 8 i 10 del carrer de l'Om. L'amplada de parcel·la és coincident amb la de la llicència, i comprèn un cos de casa alineat amb el carrer amb els patis interiors abans d'obrir-se el carrer de Santa Madrona.

Plànol parcel·lari de la zona compresa entre els carrers Nou de la Rambla, Arc del Teatre i Om i la muralla, per Miquel Garriga i Roca, 1860 (AHCB, reg. 11458).



De l'edifici original sembla que encara poden identificar-se algunes restes molt modificades a la façana del carrer de l'Om número 8, probablement resultat de la reforma esmentada de 1802. L'edifici va ser transformat posteriorment en habitatges però encara s'hi pot apreciar la gran entrada de pedra amb guardarodes i un arc rebaixat que té a la clau de la volta un escut nobiliari encara no identificat. També la seriació d'obertures pot assimilar-se a les del projecte, encara que transformades amb el temps.

La resta d'edificacions interiors va desaparèixer en una data no determinada quan es va obrir el carrer de Santa Madrona. Ens consta que fins als anys vuitanta del segle xx, la part posterior de la parcel·la que donava al carrer de Santa Madrona estava definida per diverses edificacions industrials del segle xix i d'altres amb algunes reminiscències modernistes i que van ser enderrocades per edificar-hi nous habitatges.

Algunes activitats industrials posteriors al carrer de l'Om, primer la foneria *La Barcelonesa* i més tard *La Maquinista Terrestre y Marítima*, potser aprofitaren la fàbrica Mir, però les notícies al respecte són insegures.⁵⁴

LA CASA-FÀBRICA DE BONAVENTURA GASSÓ, 1802

Antoni Bonaventura Gassó (Vilanova i la Geltrú 1752 – Barcelona 1833), fill d'un fadrí botiguer, va arribar a ser comerciant matriculat, i com a tal, molt conegut. Fou secretari de la Junta de Comerç i el 1816 va publicar l'al·legat proteccionista *España con industria fuerte y rica*, on, entre altres coses, es lamentava que la guerra marítima de 1804 i la invasió napoleònica de 1808 haguessin impedit la continuïtat dels avenços de la indústria nacional. És, per tant, una figura prou coneguda. El seu fill, Pau Fèlix Gassó i Aroles, el va succeir a la Junta de Comerç i es va casar amb una néta d'Erasme de Gònima. El fill d'aquest matrimoni, Erasme Gassó i de Janer (1799-1853), a mitjan de segle era un dels grans contribuents de Barcelona.



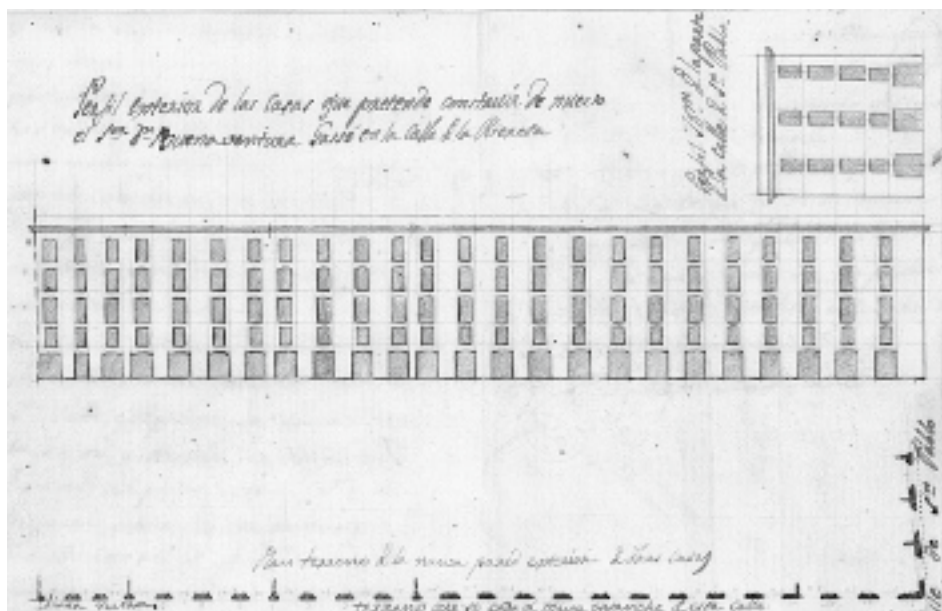
Ben a començament del segle xix, Bonaventura Gassó va ser el promotor de la construcció d'una gran casa-fàbrica en uns terrenys de la seva propietat als carrers de Sant Pau, núm. 84, i de la Riereta, núm. 33-37. El 5 de juliol de 1802 va sol·licitar permís per bastir un edifici de grans dimensions destinat a un ús industrial. El front del carrer de la Riereta tenia una longitud de 100 m i una

54. AHCB, 1C-XIV, c. 154, 18-XI-1850.

alçada de cinc plantes, amb una distribució indiferenciada de 24 obertures a cada planta, i amagava al darrera una parcel·la important.⁵⁵

Creiem que la Guerra del Francès, a partir de 1808, devia deixar el projecte a l'espera de millors temps. La casa de comerç que Antoni Bonaventura Gassó compartia amb el seu fill va fer suspensió de pagaments el 1821. A la dècada de 1830 part dels edificis, els núm. 33 i 35 del carrer de la Riereta, van ser ocupats per l'industrial del ram dels filats Nicolau Tous i Soler, que hi reedificà la seva casa-fàbrica l'any 1833, aprofitant probablement part de les estructures existents corresponents a la façana, que sembla mantenir el traçat original. A conseqüència del bombardeig de la ciutat pel general Espartero l'any 1842, la part dels antics edificis encara pertanyent als Gassó, corresponents al núm. 37 al carrer de la Riereta i núm. 84 del carrer de Sant Pau, fou objecte el 1843 d'unes reparacions i reformes, impulsades per Pau Fèlix Gassó. L'edifici ocupat per Nicolau Tous sembla ser que va ser venut al mateix industrial l'any 1846, segons es dedueix de les dades del Registre de la Propietat. Posteriorment l'edifici restant va ser ocupat durant anys per la fàbrica de teixits de *Sant y Cía.*, que l'any 1850 tenia 75 telers compostos, 34 jacquards i 170 operaris.

El 1871, l'ara fabricant d'aprestos José Sant, sol·licitava la legalització de les calderes de vapor, sota la direcció de Pere Baqueros, mestre d'obres i construïdes per *La Maquinista Terrestre y Marítima*.⁵⁶ El nou propietari, Joan Conti, l'any 1875, sol·lici-



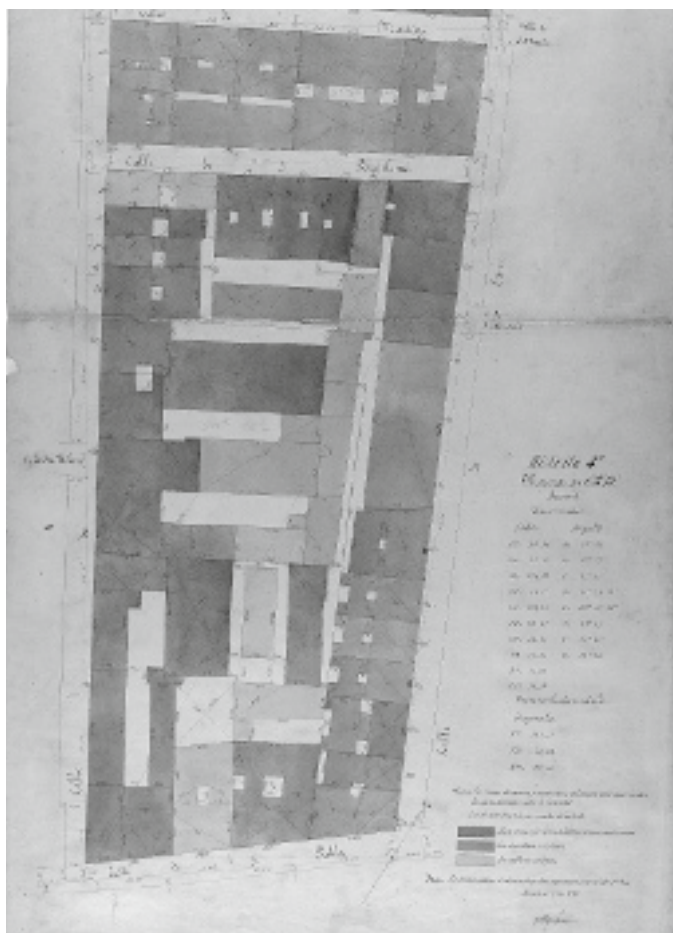
Planta i alçats de la casa-fàbrica Gassó. Projecte presentat a l'Ajuntament, 5-VII-1802 (AHCB, 1C-XIV, Obreria).

55. AHCB, 1C-XIV, c. 67, 5-VII-1802.

56. AMCB, Exp. 2364-C, 10-XI-1871.

tà la instal·lació d'una altra màquina de vapor, sota la direcció de l'enginyer industrial Fabià del Villar.⁵⁷ En un darrer procés de subdivisió de la propietat per plantes, a la fi del segle, ocuparen la finca diferents industrials: Agustí Dantrayga, amb un taller d'enquadernació,⁵⁸ i Joaquim Marquès, fabricant de xocolata.⁵⁹

La part de les edificacions encara existent presenta una tipologia de casa-fàbrica, amb un pati central i les antigues “quadres” alineades amb el carrer, d'estructura tradicional i amb una tramada de 6 m d'ample. La façana està composta, amb variacions respecte del projecte de 1802, per arcs rebaixats emmarcats en pedra a la planta baixa i falsos balcons. Durant molts anys l'edifici va ser ocupat per habitatges, pensions i algun taller d'artistes, i actualment es troba en procés de reforma.



Plànol parcel·lari de les illes compreses entre els carrers de Sant Martí, Sant Pau, Sant Geroni i Riereta, per Miquel Garriga i Roca, 1860 (AHCB, reg. 11458). S'hi pot apreciar la llarga façana de la fàbrica Gassó i les naus posteriors perpendiculars al carrer de la Riereta.

57. AMCB, Exp. 2364-C, 20-VII-1875.

58. AMCB, Exp. 504-U (D-129), 13-I-1894.

59. AMCB, Exp. 1036 (D-41), XII-1899.